

короткий час відбулося – сьогоднішній «жовтий» корпус, куди 1857 р. було переведено Першу гімназію «споруджувався для 2-ї гімназії, але у 1852–1857 рр. його займав Володимирський кадетський корпус»: Ко-валінський В. Київські мініатюри. – Кн. I. – К., 2006. – С. 74. ⁴⁰Бутник-Сіверський Б. С. Зазнач. праця. – С. 31. ⁴¹Грицай Н. А. Киевский период... – С. 41–43. ⁴²Докладно див. наприклад: Бутник-Сіверський Б. С. Зазнач. праця. – С. 84–91. ⁴³Див. наприклад: Грицай Н. А. Киевский период творчества В. И. Беретти: Автореф. Дис. ... канд. архитектуры. – К., 1951. – С. 7–8. ⁴⁴Див.: Alma mater: Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920: матеріали, документи, спогади: у 3 кн. / упоряд. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський. – К., 2000–2001. – (Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників); 3 іменем Святого Володимира... – Кн. 1. – 398 с.; Кн. 2. – 453 с. ⁴⁵Пелькина Л. А. Из воспоминаний. – Выставка материалов «Русская гравировальная школа XVIII – первой половины XIX века»: Сборник материалов к 75-летию музея. – К., 1996. – С. 41. ⁴⁶Там само. – С. 39. ⁴⁷6 листопада 1943 р. Палає Київський університет. Шкільна композиція. 1945. – Малаков Д. Кияни. Війна. Німці. – К., 2008. ⁴⁸Грицай Н. А. Здание Университета... – С. 5. ⁴⁹Там само. ⁵⁰Бутник-Сіверський Б. С. Зазнач. праця. – С. 92.

Микола Обушний

ВИТОКИ УКРАЇНОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

Становлення будь-якої науки – довготривалий процес, для якого характерні підйоми і спади. Розпочинається цей процес із накопичення знань. Новий виток такого накопичення, зазвичай, пов'язується зі змінами, що відбуваються у суспільно-політичному житті держави чи суспільства.

Події, що передували відкриттю у 1834 р. Київського імператорського університету, рівно як і започаткування в ньому українознавчих досліджень підтверджують саме цю закономірність. Найвпливовішими серед таих змін були: чергове пробудження української нації після доби Руїни, ліквідація гетьманської влади (1764 р.), зруйнування Запорізької Січі (1775 р.), розгортання українського національно-визвольного руху проти русифікаторської політики царизму тощо. Безсумнівно, що ці події, які, як і супутні їм, вплинули на пробудження національної свідомості українців, стали могутнім імпульсом відродження національно-духовного життя, а у політичному плані – боротьби за відновлення автономного статусу України. Саме у цей період рельєфніше починає окреслюватися ідея окремішності українців, що знаходить своє відображення, зокрема, в історіософських та літературних творах Г. Сковороди, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка та ін.

Звісно, що царський уряд був поінформований про такі й подібні ним прояви «вільнодумства» українців. Він добре знав і про впливи на малоросів польського, насамперед, освітнього чинника, який насаджував польський дух в українців. Не меншу стурбованість уряду викликала і постійна претензійність поляків на місто Київ та Правобережну Україну.

За таких умов стало очевидним, що політика царського уряду «повременить» з відкриттям наукових та навчальних інституцій у цій частині України себе вичерпала. Особливо гостро постала проблема відкриття освітніх закладів, зокрема, вищих, котрі з самого початку гармонійно поєднували б польськомовну освітню систему з російськомовною і передавали б (читай виховували) «общий дух русского народа»¹.

Розв'язання цієї проблеми царський уряд розпочав з прийняття простих за своєю суттю рішень – переведення окремих освітніх закладів подалі від кордонів Польщі. Так, «Волинський ліцей в 1832 р. призначений до переведу в Київ в такому самому вигляді і з такими самими засобами, як він був і в Кремінці»².

8 листопада 1833 р. було оголошено Сенатський указ, у якому, зокрема, зазначалося, що у Києві закладається університет, статут якого буде затверджено 25 грудня, і що вчителі Волинського ліцею призначаються професорами та урядовцями університету. Оскільки вчителі Волинського ліцею були польськомовні, то і навчання в Університеті св. Володимира, яке розпочалося з 8 березня 1834 р., на перших порах здійснювалося переважно польською і, менше, російською мовами. Відповідно «...Університет Св. Владимира призван

быть проводником общерусского просвещения»³. І, невдовзі, Київський університет став таким. Через декілька років російська мова витіснила з навчального процесу польську мову. Університет св. Володимира став російськомовним. Українознавчі ж навчальні дисципліни в університеті з самого початку його заснування взагалі не викладалися. Більше того, царський уряд, незважаючи на автономний статус університету, запроваджував немало обмежувальних заходів з тим, щоб українська мова при викладанні навчальних дисциплін не використовувалася. «Вимоги студентів, передової частини науковців університету, усієї української громадськості про введення курсів української мови та літератури, історії та географії України, а також про викладання цих та інших українознавчих дисциплін в університеті незмінно відхилялися. Лише час від часу в Київському університеті читався невеликий спецкурс «Історії Малоросії». У вузі не було кафедр української мови та літератури, історії України. Лише епізодично деякі національно свідомі професори читали курси історії «Юго-Западного края», проводили дослідження у цій галузі»⁴.

Звісно, що все це гальмувало впровадження українознавчих студій, негативно позначалося на виокремленні українознавчих компонентів з тих соціогуманітарних курсів, що викладалися в Університеті св. Володимира. І лише завдяки активній діяльності вчених університету, таких як М. Максимович (1804–1873), М. Костомаров (1807–1885), В. Антонович (1834–1908), М. Драгоманов (1841–1895) та ряду інших, стало можливим впровадження окремих компонентів українознавства в освітній процес. Сьогодні є підстави стверджувати, що аналіз здобутків цих вчених у царині українознавчих студій дасть можливість відтворити більш-менш повну картину становлення і розвитку українознавства у Київському університеті. Звісно, що внесок кожного вченого університету у розвиток українознавства потребує окремих досліджень. У пропонованій розвідці аналізуються витoki українознавчих студій в Київському університеті, фундаментальне підґрунтя яких заклав М. Максимович у своїх працях, що були написані ним в період його роботи в Університеті св. Володимира. В адміністративній та науково-педагогічній діяльності М. Максимовича «...між 1834 і 1845 роками, можна виділити три періоди: між 1834 і 1840 рр. – період його ректорсько-професорської служби; 1840–1843 рр. – хвороба і перебування на власному хуторі «Михайлова гора»; 1843–1845 рр. – знову викладання у Київському університеті як погодинний викладач»⁵.

Аналіз наукових праць М. Максимовича дає підстави стверджувати, що його зацікавленість українознавчою проблематикою була природною. Красномовним підтвердженням цієї тези може стати таке його висловлювання: «Основание нового университета в Кieverе потянуло меня неодолимою силою туда, где колыбель русской земли, где отчизна моего рода»⁶.

Геній Михайла Олександровича Максимовича – першого ректора Київського Університету св. Володимира, визначного вченого-енциклопедиста полягає в тому, що він одним із перших виділив українознавчу складову у системі історіософських та філологічних наук.

Аналіз ректорсько-професорської діяльності М. Максимовича засвідчує, що будь-які статусні зміни у період перебування в університеті не впливали на його наукові пріоритети, основу яких складала українознавчі сюжети. «Його лекції з історії словесності були найбільше просякнуті українознавчою проблематикою. Максимовичу вдалося простежити особливу українську культурну традицію в Східній Європі від середньовіччя до Нового часу. Основна характеристика української історії – її відкритість Заходу, орієнтація на «латино-західну просвіту» (на відміну від Росії)»⁷.

М. Максимович першим почав досліджувати походження назви «Україна». У статті «Откуда идет Русская земля, по сказаним русским» (1837) він зазначав, що ця назва з'явилася у літописі під 1187 р. і спочатку означала Київську землю (Подніпров'я), а відтак, згодом – у XVI–XVIII ст. охопила територію, де жив український народ. З цього часу термін «Україна» зазвучав у народних піснях і думках. Учений у назвах своїх етнографічних збірок і альманахів іноді використовував поняття «українець» та «український».

Українознавчі студії М. Максимовича переважно були пов'язані з українською народною творчістю, складовими якої є фольклор, народні пісні, думи, народні знання, а також з укра-

їнською мовою, філософською думкою, національним характером, загалом з українським буттям.

У 1834 р. М. Максимович опублікував другу книжку «Украинских народных песен» (перша – «Малороссийские песни» (1827 р.)), яка суттєво вплинула на розвиток української фольклористики, української поезії та літератури.

Вивчаючи українську мову, він дійшов висновку, що у порівнянні з іншими слов'янськими мовами, вона має свої особливості, зумовлені специфікою її генези та проблемами її становлення і розвитку. Центром становлення української мови, на думку М. Максимовича, було Київське Подніпров'я.

М. Максимович обстоював тезу про те, що українська мова є однією із самостійних слов'янських мов. Її генезу він виводив із дотатарських часів. У своїй праці «Критико-исторические исследования о русском языке» (1836 р.) М. Максимович вперше виділив у складі східнослов'янської групи дві рівноцінні мови: північноруську та південноруську, тобто українську.

Багато його сучасників згадують, що він досконало володів українською мовою, зокрема, написав низку віршів, присвячених зустрічам з Тарасом Шевченком, серед яких «Ой, як дуже за Тобою тужила Вкраїна». М. Максимович шанобливо ставився до української мови, хоча переважна більшість його наукових праць, через тогочасну мовну політику російського царизму, була написана російською мовою. З цього приводу у листі до М. Погодіна він писав: «Люблю язык моей родины и уже лет тридцать наблюдаю звуки его в сравнении с северно-русскими и западно-словенскими; примечаю все его отголоски в народных песнях и в письменных памятниках разных веков»⁸.

М. Максимович розглядав історію та народну творчість як обов'язкову умову для з'ясування особливостей «українського народного духу», специфіки українського характеру. Великі сподівання щодо збереження української ідентичності М. Максимович покладав, зокрема, на народні думи та пісні, які, вважав він, є духовним та історичним джерелом кожного народу.

Порівняльний аналіз українського і російського фольклору дав можливість М. Максимовичу віднайти відмінності між українською та російською ментальністю, між психологією українців та росіян. Він проаналізував український народ як етнос у психологічній та антропологічній площинах «...зробив спробу довести відмінність між психікою українців і росіян»⁹.

Постійно у полі наукових зацікавленостей М. Максимовича були такі важливі українознавчі проблеми як походження Давньоруської держави, роль і значення козацтва для України, роль Києва в історії Київської Русі. Дослідженню цих проблем вчений присвятив ряд своїх праць. Серед них «Исследование о гетмане Петре Конашевиче-Сагайдачном» (1834), «Об участии и значении Киева в общей жизни России» (1837), «Объяснительные параграфы о Киеве» (1840), «О происхождении варяго-русов» (1841), «Типографические заметки киевлянина» (1841), «Очерк Киева» (1847) та ін. У цих працях він досліджує проблему походження Давньоруської держави. М. Максимович доводить, що східні слов'яни є автохтонами на своїй землі. Заперечуючи абсолютизацію впливу варягів на розвиток Київської Русі, він одночасно спростував погодінську теорію про нібито великоросійське заселення Київщини перед навалою татар та повне запусіння цього краю по татарській руїні.

М. Максимович високо оцінював роль козацтва в українській історії. Він був одним із перших дослідників козащини, котрі науково-достовірно обґрунтували тяглість української державності, її місце і роль в збереженні державницьких традицій Давньої Русі – України. М. Максимович відкинув тезу М. Погодіна про «великоруське населення» Києва, науково довів спадкоємність княжої та козацько-гетьманської доби в українській історії.

Окремо слід відзначити внесок М. Максимовича у дослідження української літератури минулого. Зокрема, переклад на українську мову та опрацювання ним літературної пам'ятки нашого народу «Слова о полку Ігоревім», яке він вважав взірцем народної історичної поезії в Київській Русі. Вивченню та популяризації цієї пам'ятки М. Максимович присвятив цикл лекцій, прочитаних в Університеті св. Володимира в курсі старої літератури. У цьому контексті важливим для українознавців є його висновок про те, що мова «Слова...» – мова народу Малоросії (України), а його автором є представник цього народу.

Як ректор, а потім як професор Університету св. Володимира, М. Максимович багато зробив не тільки для впровадження кращих педагогічних засад у викладацьку практику, але і, що особливо важливо у контексті пропонованої розвідки, впровадження українознавчих студій в навчальний процес, зокрема, наповнення його новими відомостями, що сприяли б розриву з консервативним слов'янофільством та переходу «...від вузького розуміння самотності для українського народу (у сфері народної поезії та мови) до широкого розуміння українського національного самовизначення, за повний розвиток українського народу в соціальній і духовній сфері»¹⁰.

Працюючи в Університеті св. Володимира, М. Максимович проводив велику роботу зі збереження українознавчих літературних пам'яток, архівних джерел та документів, що були знайдені в цей час у бібліотеках Софіївського собору, Михайлівського монастиря, Києво-Печерської лаври тощо. «Він був видавцем «Повісті минулих літ», «Руської правди», багатьох інших пам'яток: грамот, універсалів, актових документів, а також брав активну участь в організації та роботі Тимчасової комісії для розгляду давніх актів»¹¹.

М. Максимович розглядав археологічні знахідки як важливий документальний елемент для українознавчих досліджень, мав свою унікальну колекцію наконечників стріл, яку передав у Музей старожитностей при Університеті св. Володимира.

М. Максимович прагнув залучити представників української наукової еліти до викладацької роботи в університеті. Як ректор, він «...виношував плани щодо залучення до викладацької роботи чільних представників тогочасної наукової еліти»¹².

Окремо слід відзначити участь М. Максимовича в громадському житті Києва. Ще професором університету, він брав участь у роботі гуртка «Київська молода». Головна мета створення такого гуртка – підтримка духовних традицій слов'янських народів, їх культурної взаємодії. Переважну більшість членів цього гуртка склали студенти.

Знайомство М. Максимовича з членами Кирило-Мефодіївського братства зміцнило його українознавчі погляди. Особливо у добрих стосунках він був з М. Костомаровим та П. Кулішем – членами цього братства. Він «...навіть намагався допомогти їм у створенні власного друкованого органу. Лояльний до російської монархії, він не вступив до братства, залишаючись лише в ряду його симпатиків. Однак ідеї братства справили на М. Максимовича певний позитивний вплив і сприяли його відходу від позицій офіційної народності»¹³.

Аналіз творчого внеску М. Максимовича у розвиток українознавства здійснив відомий український філософ Д. Чижевський. Так, оцінюючи місце і роль російської та української пісні у житті народів, М. Максимович, на думку Д. Чижевського, виходив із того, що «у російських піснях виявляється дух покірний своїй долі і підлеглий її волі життя. Росіянин не звик брати діяльної участі в переворотах життя... – Він бажає немов одділитись од усього,... закривши рукою вухо, хоче начеб загубитися в згуку. Через це російські пісні визначаються глибокою тугою, безнадійним забуттям»¹⁴. Українські ж пісні, цитує Д. Чижевський Максимовича, «...виявляючи боротьбу духа з долею, відрізняються поривами пристрасти, короткою твердістю і силою почуття, але й природністю вислову. В них бачимо не забуття й не безнадійний сум, але більше гнів і тугу; в них більше дії». Український «дух, не знаходячи ще в собі самому особливих форм для повного вияву почуття, що зароджується в його глибині, мимоволі звертається до природи, з якою він через своє дитинство ще приятелює і в її предметах бачить, відчуває щось подібне до себе»¹⁵.

Пам'ятник на могилі М. Максимовича

Відзначаючи внесок М. Максимовича у розвиток історіософських та філологічних компонентів українознавства, М. Грушевський зауважував: «Найбільшою заслугою М. Максимовича... було те, що він зрозумів важливість моменту і став єдиним викладачем українознавства»¹⁶.

Важливим внеском М. Максимовича у розвиток українознавства слід вважати закладання ним підвалин для виділення української історії (історії козацтва, регіональних історій, історії українських назв міст тощо) як навчального предмета в освітніх закладах та створення ним школи українських істориків, котрі продовжили та поглибили розробку українознавчих студій. Найвідомішими представниками цієї школи були: В. Антонович, М. Грушевський, М. Дашкевич, М. Драгоманов, В. Перетц, Г. Житецький та ін.

Отже, серед визначних заслуг М. Максимовича під час його ректорсько-професорської служби в Університеті св. Володимира була розробка ним українознавчих досліджень, у яких його наукові здобутки впроваджувалися в освітній процес. У цьому контексті М. Максимовича по праву можна вважати фундатором українознавчих студій у Київському університеті. З цього приводу Г. Житецький писав: «...Максимович синтезував майже всі галузі українознавства в своїх наукових дослідах і розпочав усю різноманітну роботу над українським історико-філологічним, етнографічним і археологічним матеріалами», а потім «за його першими кроками пішли вже далі і більш талановиті, і більш щасливі дослідники»¹⁷.

¹Владимирский-Буданов М. Ф. История императорского Университета Св. Владимира. – К., 1884. – Т. 1. – С. 66. ²Василенко М. Кремінецький ліцей і Університет св. Володимира: історично-юридична розвідка / М. Василенко. – К., 1923. – С. 43. ³Владимирский-Буданов М. Ф. Указ. соч. – С. 66. ⁴Нагірняк О. Нариси з історії українознавства у Наддніпрянщині України (ост. чверть XIX ст. – 1917 р.). – К., 2007. – С. 77–78. ⁵Біленький С. Г. Роль М. О. Максимовича у формуванні українських академічних традицій та українознавчих дисциплін у Київському університеті (1834–1845 рр.). Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – К., 2001. – С. 2. ⁶Максимович М. А. Собрание сочинений. – Т. 1. – К., 1876. – С. 816. ⁷Біленький С. Г. Зазнач. праця. – С. 14. ⁸Максимович М. О. «Киев явился градом великим...»: Вибрані українознавчі твори. – К., 1994. – С. 386. ⁹Біленький С. Г. Зазнач. праця. – С. 14. ¹⁰Мельник Л. «Не покину, – поки згину – мою Україну...» (До 200-ліття від дня народження Максимовича) // Історичний журнал. – 2004. – № 08. – С. 19. ¹¹Гомотюк О. Є. Злет і трагедія українознавства на зламі епох (90-ті рр. XIX – перша третина XX ст.): Монографія. – Тернопіль, 2007. – С. 113–114. ¹²Там само. – С. 106. ¹³Мельник Л. Зазн. праця. – С. 20. ¹⁴Чижевський Д. Нариси історії філософії на Україні. – К., 1992. – С. 98. ¹⁵Там само. – С. 98. ¹⁶Гомотюк О. Є. Зазн. праця. – С. 106. ¹⁷Житецький Г. Життя М. О. Максимовича // Україна. – 1927. – Кн. 6. – С. 23.

Ірина Пасько

ПРИРОДНИЧА НАУКА В УНІВЕРСИТЕТІ: КИЇВСЬКІ КЛАСИЧНІ НАУКОВІ ШКОЛИ В УКРАЇНОЗНАВЧОМУ ВИМІРІ

Українознавчий аспект природознавства виявляється не тільки у його гуманістичному змісті як системної науки, але й у його спрямованості на дослідження України та українців як суб'єктів української метафізичної реальності. На відміну від української гуманітаристики, одним із пріоритетних завдань якої є дослідження поступу українознавчої думки та її виявів в українській спільноті, природознавство в Україні, втім, як і у всьому світі прагнуло до розкриття єдності і зв'язку між окремими галузями знання. Так, ширення досліджень з географії та геології акумулювало нове знання про територію та надра України, створювало умови для подальшого розвитку природно-технічного потенціалу країни. Досягнення математики, фізики, хімії уможлилювали науково-індустріальний та технологічний поступ України. Інтенсивний розвиток біології та медицини, крім суто наукового, мав гуманістичне значення, спрямоване на оптимізацію національних демографічних показників, оскільки сприяв збереженню здоров'я та продовженню тривалості життя як української людини, так й всіх в Україні суших.

Розвиткові українознавчих досліджень, а головне формуванню українознавчого світогляду в університетах та інших освітніх закладах сприяв не лише загальний поступ гумані-